УДК 340.15(474.5)"1529"–058.224

Н. В. Петровська

ЗАКРІПАЧЕННЯ СЕЛЯНСТВА ЗА СТАТУТОМ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО 1529 РОКУ

Пройшовши значну трансформацію від часів Київської Русі, на землях Великого князівства Литовського в XV–XVI ст. продовжувало існувати закупництво. Проте в XVI ст. воно значно скорочується, на зміну йому приходить кріпосний стан. Те ж саме відбувається з холопством або челядництвом. Але основним постачальником кріпаків було вільне селянство. На початку XVI ст. головною формою експлуатації селян була феодальна рента, яка з натуральної змінюється на відробну та грошову.

Перехід до відробної ренти, або панщини, як її називали на українських землях, та грошової ренти супроводжувався різким посиленням влади феодалів над селянами. Посиленню позицій феодалів сприяли не лише різні привілеї, а й зводи законів.

Першим важливим кроком панівної групи в процесі закріпачення селянства став привілей великого князя литовського Казимира від 1447 р., який гарантував феодалам особисту недоторканність, право суду над селянами і одночасно юридично обмежував право вільного переходу селян.

Статут Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ) 1529 року став першим загальним зводом законів для всіх без виключення земель, що входили до складу держави. За Статутом шляхта законодавчо закріпила всі ті права, які вона раніше отримала на підставі окремих привілеїв. Статут ще раз підтвердив недоторканність прав землевласників, надав їм широкі можливості для позаекономічного гноблення селян, створив правові основи для експлуатації залежного селянства. В той же час Статут 1529 року став першим досвідом загальнодержавної кодифікації феодального права. Його безпосередніми джерелами стали звичаєве право литовського, білоруського і українського народів, юридична практика місцевих судів [1, 22]. Значна частина норм права, викладених у цьому Статуті, відображала подальший розвиток норм Руської Правди в нових соціально-економічних і політичних умовах.

У звичаєвому праві чи не первинне значення мало право селянина на вільну купівлю-продаж землі, на селянське землеволодіння. У XV–XVI ст. на всій території ВКЛ, у тому числі й на його українських землях, селяни фактично ще не втратили права купувати і продавати свою землю, хоча верховним її власником була держава — ВКЛ, великий князь литовський. Така купівля-продаж проводилася на основі давнього звичаєвого права. Під час операцій обов'язковою була присутність свідків або старців (дідів) села. Це ставило селян-общинників, які належали ще не окремим феодалам, а державі, в деякому відношенні, зокрема в правовому, майже в рівні умови з дрібною земельною шляхтою. Тому селяни постійно і наполегливо боролися за збереження «старини», тобто за право необмеженого користування власною землею.

© Н. В. Петровська, 2009

Великі князі литовські звичайно мали захищати інтереси панівної групи населення, і вже з XIV ст. починають не визнавати за селянами права на землеволодіння. Проте селяни противилися цьому, а феодали і сама феодальна держава ще не могли змусити селян повністю відмовитися від звичаєвого права і виконувати відносно землекористування норми феодального права. Селяни наполегливо чинили опір, вважаючи себе за власників землі, активно захищали «старину» і звичаєве право, яке її узаконювало. У XVI ст. це явище особливо характерним було для південних районів України, де на той час формувалося козацтво. Освоєння, закріплення, передача земель, якими володіло рядове козацтво, як правило, здійснювалися на основі звичаєвого права. Оскільки влада панів у південних і південно-східних районах України була досить слабкою, селянство, подібно до козацтва, не визнавало феодальних законів землекористування, керуючись лише звичаєвим правом селянського землекористування. Нечисленна феодальна адміністрація в цих районах вимушена була визнавати звичаєве право і дуже обережно намагалася нав'язати селянству і козацтву норми феодального права. Гноблене і закріпачуване селянство вело відчайдушну боротьбу проти тих, хто пригноблював, найчастіше їх слуг — різних рангів урядників. Найбільш ненависних з них селяни навіть вбивали і, природно, усілякими шляхами намагалися уникнути кріпосної неволі. Вони втікали також в ліси, за кордон або перебігали до інших землевласників, шукаючи «хорошого» пана.

На початок XVI ст. панівна група ВКЛ настільки зміцнила свої позиції, що змогла поставити і вирішити питання про узаконення феодальних прав. Магнатів і шляхту особливо турбувало юридичне забезпечення своїх прав на землю і особу селянина.

Статут 1529 року встановив, що землею залежного для феодала селянина розпоряджається лише його пан, тобто феодал (арт. 10 розд. VI). Статут строго забороняв усім (зокрема, поміщикам і простим людям) купувати або брати землю у чужих людей без дозволу їх панів-власників. Хто купив землю без панського дозволу позбавлявся не лише її, але й посіву на ній (арт. 21 розд. I). В майбутньому це правило було закріплене «Уставою на волоки» 1557 р. Згідно з волочною помірою великий князь литовський мав повне право на особу селянина і на його власність: «а гьде помера пойдеть, мають мерыти всякій кґрунт купленый і заставный, кгды же кметь и вся его маетность наша есть» [2, стовп. 570].

Магнати ВКЛ, примушуючи залежних селян виконувати всі форми феодальної ренти, добивалися у великих князів дозволу для своїх підданих не виконувати державні повинності. Статут 1529 року звільнив від багатьох державних податків і повинностей селян, які проживали на землі власника, і передав їх у повну залежність від нього. Статут звільняв від усіх державних повинностей приватновласницьких селян і перетворював їх, таким чином, у кріпосний стан (арт. 22 розд. I).

Кріпосні селяни не мали не лише ніяких політичних, але навіть елементарних людських прав. Їх продавали, передавали, купували, дарили, міняли разом з різним майном і худобою. Про безправ'я селян свідчать багато документів

тих часів. Так, шляхтич Д. Загоровський у 1569 р. передав своїм дітям села Малін, Охматков, Свіщев в Луцькому повіті Волинського воєводства разом з людьми тягловими [3, 405].

Безправ'я селян у ВКЛ у XVI ст. особливо виразно відбивається в юридичних нормах про вбивство селянина. За вбивство селянина сплачувалася лише головщина його панові, тобто власникові селянина. Вона повинна була компенсувати феодалові втрату повинностей, які виконував його підданий.

Кріпосна залежність починалася зі «служби», яку всі селяни, хто проживав на землях власника, відбували на його користь. Визначення «служби» для селян, які володіли і трьома сохами, і двома, і однією, які мали і трьох коней, і одного коня або одного вола або навіть тільки корову, або взагалі не мали ніякої тяглової сили, а тільки соху, спонукає нас звернутися до цієї проблеми. Хто ж насправді мав відбувати «службу»? Цієї проблеми у свій час торкалися М. Любавський, М. Довнар-Запольський, К. Яблонскіс, Ю. Юргініс і багато інших істориків. Так, К. Яблонскіс вважав, що «служба» не є строго визначеною одиницею господарства, що має завжди постійну кількість інвентаря, робітників і робочої худоби: «В одному випадку, — писав він, — службу, наприклад, складали чотири селянські двори з 11 працівниками чоловічої статі, що володіють 15 кіньми і 9 волами, в іншому випадку службою був один двір, два працівники, що зовсім не мають робочої скотини» [4, 84]. Ю. Юргініс, який глибоко вивчав це питання, схильний був категоричніше визначати дану дефініцію. Підсумовуючи свої дослідження, він писав: «З наведених фактів видно, що в середині XVI ст. «службою людей» був такий селянський двір, який на панщинні роботи в маєток давав щодня одного працівника з робочою худобою і відповідним інвентарем або знаряддям праці; це 2–9 димів двір від 2 до 8 волок землі. Служба — це об'єднання декількох сімей, зв'язаних спільністю феодальних повинностей» [5, 155]. Виключно важливими для розуміння історії закріпачення селян ВКЛ є справи Литовської Метрики. Аналіз реєстрів Литовської Метрики показує, що К. Яблонскіс був ближчий до істини. Отже, не вважався за «службу» лише той селянський двір, який «ничого не маеть».

Реєстри книг Литовської Метрики не лише розкривають тяжке майнове становище більшості селянських дворів, але й, по суті, показують свавілля феодалів, які безкарно здійснювали наїзди на селянські двори.

Проте дії таких феодалів селяни могли оскаржити державці, а інколи, й навіть виграти судовий процес. Для епохи феодалізму це виняткове, характерне, мабуть, лише для ВКЛ явище, в якому селяни, особливо великокнязівські, могли навіть судитися зі своїми панами.

Слід зазначити, що майнове становище селян (у тому числі й приватновласницьких) у ВКЛ не було однаковим і значна кількість селян були не такими вже й бідними. У книгах Литовської Метрики є справи, які прямо або побічно відображають соціальне і майнове становище приватновласницьких селян. В одній з таких справ складений реєстр майна селян поміщиці пані Войтехової Нарбутович, яке захопив у них під час розбійного наїзду інший феодал Неклюд: «У Вокулы Полхович две коровы, два волы, колиту в него отняли,

а в колите шесть грошей. В Микиты, брата его, взято животины рогатое — шестеро, жону его збили и простицу, и поес с нее сняли, и две копе грошей в нее отняли, меду пресного за сорок грошей, топоры тры. У в Ондрея взято шестеро животины рогатое... У Нарустовича Петреля взято коней трое, волов чотыры... У Стаселя з братьею взяли коней трое, волов 6, животины — коров и быковъ — осмеро, жонку збили, простицу и кожух сняли, а полтредтядцат грошей взяли» [6, 85–86]. Усього в реєстрі перераховано 13 селянських дворів, загальна сума розграбованого майна становить: «коней — одиннадцатеро, воловъ — 30, животины неробочое — тридцатеро и трое, сермягъ — пят, кожуховъ — 5, простиц — 5, топоров — 6 ... пенязей отняли — 3 копы грошей без 11 грошей» [6, 86]. З акта видно, що грабували все дочиста, тобто все майно селянського господарства. Відібране майно вказує на те, що ці приватновласницькі селяни були вельми спроможні: в середньому на кожне господарство доводиться майже по одному коню, по три воли і по три «неробочі» худобини. А в деяких господарствах, як у «Стаселя з братьею» — троє коней, 6 волів, 8 голів худоби. Зрозуміло, що феодал Неклюд і його слуги мали якісь підстави для такого «наїзду» і не вважали себе простими грабіжниками, тому грабували, так би мовити, найбільш спроможних селян. Але і в цьому випадку важливість і цінність такого джерела цілком очевидна. Воно показує, що і серед приватновласницьких селян були досить заможні особи.

Значну власність мали й дрібні бояри, які служили магнатам. Литовська Метрика перераховує майно безземельного боярина, який знаходиться на службі у спроможнішого землевласника: «...волы трои..., коровъ 8, подтелъки 3, свиней 30, овецъ 40, свирепъ 2, бчолъ 40 ульевъ, гусей 12, мяса шесг(ь) вепровъ, котелъ певный, два котлы кухонъныи, 12 сохъ нарогов, конъвице новыхъ две, мис ценовыхъ 2, мис черленыхъ шесть, жыта невеяного шестьдесятъ бочокъ, веяного о 80 бочокъ, овса 70 бочокъ, ячъменю полътретядцать бочокъ, пщеницы 12 бочокъ, гречыхи полътретядцать бочокъ, ярыцы 7 бочокъ, конопель ядомыхъ бочъку, гороху бочку, кожухъ белинъным, полотна тонъкого двесте локоть, сорочокъ 8, серпанъковъ 2, постелю, капусты кислое, огурковъ, куровъ 50, сена 50 воз, колес, сокир...» [7, 86]. Як бачимо, це не таке вже й мале майно для того, хто знаходився в услужінні.

Деякі справи дають певне уявлення і про майно вільних селян — «людей». У одній зі справ перераховується частка майна селянина Васьки Лецевіча, що згоріла під час пожежі: «...20 бчолы, жыта 10 бочокъ, гречыхи чотыры бочъки, ячменю тры бочъки, овса пяг(ь) бочокъ, пшеницы бочъка, гороху тры бочъки, грецкого гороху бочъка, конопель бочъка, сорочокъ десяг(ь), пологна девять локоть, наметъцовъ 12, чепцовъ осмъ, свиней... 6, псы два домовыхъ..., кросна кужолъныи погорели, чотыры вепры мяса и инъшого статъку много погорело...» [7, 140]. В іншій справі перерахована і худоба, яка була незаконно відібрана у селянина — «людини»: 20 овець, 17 кіз, 3 корови, 2 воли, полотна кужельного 180 ліктів, 9 простирадл [7, 198–199]. З цих справ можна зробити певний висновок, що, незважаючи на постійні утиски і великі повинності, середня категорія селян — «людей» часто мала досить пристойне господарство.

У справах відбите майнове становище і найнижчої категорії кріпосних селян — паробков. Так, в одній справі паробок по суду сплатив позивальниці відразу 4 копи і 20 гроша — це ціна земянського жеребця [7, 213]. Отже, і паробки мали деяке майно і навіть якісь фінансові заощадження.

Деякі судові справи Литовської Метрики є важливими джерелами історії затвердження кріпацтва у ВКЛ, процесу роздачі селян землевласникам і затвердження повної влади одних над іншими. У багатьох справах знаходимо відомості про те, що вже на початку XVI ст. землевласники продають своїх селян, яких вони отримали у володіння ще раніше, мабуть, у XV ст. Так, у справі за 1543 р. висловлюється суть закріпачення вільного селянина землевласником. Останній, користуючись непоінформованістю селянина про правові норми, закріплені в Статуті, оголосив його своїм кріпаком, стверджуючи, що: «...отец твой и ты самъ служыли отцу нашому и, кгды есмо после огца нашого делили ся з братьею и з сестрами, он у делу стоялъ и мне з делу ся досталъ, а в тот час не поведалъ ся ани прыпоминалъ, абы мел быти вольньй» [7, 264]. Абсолютно очевидно, що відповідно до арт. 15 розд. III Статуту 1529 року цей селянин буде відданий у володіння феодалові.

Особливо жорстоко експлуатували і прагнули покріпачити селян власники, що отримали їх в тимчасове володіння, що наочно видно з судового розгляду справи селян Волковиського повіту з їх тимчасовим власником господарским дворянином Семеном З'ялой. Отримавши в тимчасове володіння п'ять служб господарских селян, Семен З'яла почав їх нещадно експлуатувати: «...почалъ былъ крывды и втиски великий чынити». Селяни на це поскаржилися великому князеві, який, розгледівши скаргу, велів звільнити їх: «...приказуемъ тобе, абы еси их со всими статки их и рухомыми речми з ыменья своего выпустил» [7, 212]. Проте навіть цей наказ великого князя землевласник зумів обійти і тримав селян як своїх кріпаків більше 20 років, доводячи на суді, ніби то він їх не утримував, а вони самі не хотіли від нього йти: «...нижли они от мене з ыменья моего проч ити не хотели...» [7, 212]. Суд підтримував сторону землевласника і, пославшись на норми Статуту, визнав цих селян вотчинними Семена З'яли.

Особливо важким було становище челяді невільної, яка відвіку була предметом купівлі-продажу феодалів. Користуючись безправним становищем цієї верстви населення, її нерідко перепродували навіть прості, але, мабуть, спритні селяни. Так, з однієї зі справ бачимо, що втікачів, сім'ю з чотирьох осіб челядинця Петреліса, який належав боярину господарському Бартошу Станіславовичу, «поселив» у себе, а потім продав мяркинським боярам Міцутічам простий мужик Янушка, до якого суддя звертається з питанням: «А ты пакъ иле где взялъ, за што их продаеш, которую моцъ ты, мужыкъ будучи, маеш чужые ойчычы продавати?» [7, 194].

Таким чином, закріпачення селянства супроводжувалося значним підвищенням рівня експлуатації всього селянства й нижчих шарів боярства, зростанням податей, введенням нових повинностей, насиллям і свавіллям землевласників і правителів ВКЛ.

Література

1. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. В. Ківалова, П. П. Музиченка, А. І. Панькова. — О.: Юрид. л-ра, 2002.
2. Русская историческая библиотека. — Юрьев, 1914. — Т. 30.
3. Архив ЮЗР. — Ч. VIII. — Т. IV.
4. Jablonskis K. Istorija ir jos saltiniai. — Vilnius, 1979.
5. Юргинис Ю. М. Крестьянское землевладение в Литве до середины XVI в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. — Вильнюс, 1964.
6. Литовская Метрика (1533–1535). 8-я книга судных дел / Редкол.: А. Бумблаускас, И. Валиконите, С. Лазутка, М. Ючас. — Вильнюс, 1999.
7. Литовская Метрика (1533–1535). 6-я книга судных дел / Редкол.: А. Бумблаускас, И. Валиконите, Э. Гудавичюс, С. Лазутка, М. Ючас. — Вильнюс, 1995.

Анотація

Петровська Н. В. **Закріпачення селянства за Статутом Великого князівства Литовського 1529 року.** — Стаття.

У статті розглядається процес закріпачення селянства у Великому князівстві Литовському. Досліджуються норми Статуту 1529 року, які запровадили кріпосне право. На підставі конкретних судових справ з Литовської Метрики робиться висновок про незворотність запровадження кріпосного права у Великому князівстві Литовському.

Ключові слова: кріпосне право, Велике князівство Литовське, Статут ВКЛ 1529 року, челядь невільна, Литовська Метрика.

Summary

Petrovska N. V. **Enslaving of peasantry according with Statut of the Grand Duchy of Lithuania of 1529.** — Article.

In the article the process of enslaving of peasantry is examined in the Grand Duchy of Lithuania. The norms of Statut of 1529, which inculcated serfdom are probed. On the basis of concrete cases out of Lithuanian Metrica a conclusion is made about irreversibility of introduction the fortress of right in the Grand Duchy of Lithuania.

Keywords: serfdom, Grand Duchy of Lithuania, Statut of the Grand Duchy of Lithuania of 1529, servant unintentional, Lithuanian Metrica.

УДК 340.15(474.5):343.615–055.2

Н. В. Аніщук

ПРАВОВИЙ ДОСВІД ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У РОЗВ'ЯЗАННІ ПРОБЛЕМИ НАСИЛЬСТВА ЩОДО ЖІНОК У СІМ'Ї

На початку XXI ст. насильство щодо жінок у сім'ї являє собою актуальну гендерну проблему для багатьох країн світу, зокрема і для України, що потребує вироблення ефективних правових засобів її розв'язання. Позитивним на цьому шляху є прийняття Генеральною Асамблеєю ООН «Декларації про викорінення насильства щодо жінок» (1993 р.) [1], де приділено значну увагу й цій проблемі. Україна, обравши курс на побудову паритетної демократії, вживає низку заходів, спрямованих на забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, зокрема у сфері викорінення насильства щодо жінок у сім'ї. У 2001 р.

© Н. В. Аніщук, 2009